

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ У ПЕРІОД НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

І.В.Ковалевська

В статті розглядається проблема школьної дезадаптації. Виділяються когнітивний, поведінковий, мотиваційний і комунікативний компоненти школьної дезадаптації. Проаналізовані результати дослідження, предметом якого виступила ступінь і динаміка школьної дезадаптації в молодшому школьному віці.

Актуальність проблеми школьної дезадаптації стає все більш очевидною у зв'язку з ростом нервово-психічних захворювань та інших функціональних розладів у дітей школьного віку. Ця проблема не може бути вирішена без практичного використання психологічних знань у системі школьної освіти. Аналіз зарубіжної та вітчизняної психологічної літератури останнього десятиріччя вказує, що терміном "школьна дезадаптація" (або "школьна непристосованість") фактично визначають будь-які ускладнення, що виникають у дитини в процесі школьного навчання. Мається на увазі така сукупність ознак, що свідчить про невідповідність соціального і психічного статусу дитини вимогам і ситуаціям школьного навчання. На сьогодні подібні ускладнення відчувають від 15% до 40% учнів початкових класів загальноосвітньої школи, причому відзначається тенденція до подальшого росту кількості дезадаптованих дітей [1].

Узагальнюючи підходи, що представлені в літературі [2, 3], ми виділили когнітивний, поведінковий, мотиваційний і комунікативний компоненти школьної дезадаптації.

Об'єктом нашого дослідження є молодший школьний вік. Предметом дослідження є ступінь і динаміка школьної дезадаптації у молодшому школьному віці. Показниками дезадаптації було обрано: соціальний статус (комунікативний компонент), характеристики інтелектуального розвитку (когнітивний компонент), мотивації (мотиваційний компонент) та оцінка ступеня дезадаптованості референтною особою (вчителем) (поведінковий компонент). Було обстежено 569 учнів 1-3 класів (6-10 років) навчально-виховного комплексу №14 м. Харкова з

традиційною системою навчання та з необхідним професійним рівнем підготовки вчителів. Порівняльний аналіз даних здійснювався з урахуванням фактору віку.

Для вивчення психологічних особливостей пристосування дітей до школи і до шкільного навчання були використані такі методики: методика визначення мотивації навчання [4]; соціометричний метод; методика експрес-діагностики відхилень у розумовому розвитку (Переслені Л.І., Чупров Л.Ф.) [5]; методика "Малюнок людини" (оцінка невербального інтелекту); методика визначення характеру дезадаптації дитини в школі (карта спостережень Д.Стотта) [6].

Показники рівня розвитку невербального інтелекту представлені в таблицях 1, 5.

У значної частини першокласників діагностовано незадовільний рівень розвитку невербального інтелекту. У паралелі перших класів високий рівень розвитку невербального інтелекту діагностується тільки в $(3,7 \pm 1,5)\%$ першокласників, незадовільний діагностується більш ніж у половини першокласників, добре розвинутий невербальний інтелект тільки в $(13,6 \pm 2,7)\%$, а задовільно – в $(27,2 \pm 3,5)\%$.

Істотних розходжень між першими і другими класами не виявлено. У другому класі лише зменшується кількість дітей, які мають незадовільний рівень розвитку невербального інтелекту, і збільшується кількість дітей із задовільним рівнем розвитку невербального інтелекту.

Істотних розходжень між другими та третіми класами також не виявлено. Показники рівня розвитку невербального інтелекту поступово покращуються.

У цілому в межах молодшої школи фіксуємо зростання рівня невербального інтелекту.

Показники рівня розвитку вербального інтелекту представлені в таблицях 2.5.

За показником вербального інтелекту можна відзначити таке: до третього класу значно зростає кількість дітей з високим рівнем розвитку вербального інтелекту. Якщо в першому класі це всього 53% дітей, у другому – 71%, то в третьому – 78%.

У другому класі, в порівнянні з першим, зменшується кількість дітей з незадовільним і задовільним рівнями розвитку вербального інтелекту і збільшується кількість дітей з високим рівнем розвитку вербального інтелекту.

Таблиця 1

Рівні розвитку невербального інтелекту ($\% \pm m$)

Клас	Рівні інтелекту			
	Високий	Добрий	Задовільний	Незадовільний
Перший клас	$3,7 \pm 1,5$	$13,6 \pm 2,7$	$27,2 \pm 3,5$	$55,6 \pm 3,9$
Другий клас	$3,2 \pm 1,3$	$16,8 \pm 2,7$	$36,8 \pm 3,5$	$43,2 \pm 3,6$
Третій клас	$5,3 \pm 1,6$	$22,5 \pm 3,1$	$32,1 \pm 3,4$	$40,1 \pm 3,6$

У третьому класі, в порівнянні з другим, збільшується кількість дітей з незадовільним рівнем розвитку вербального інтелекту, зменшується кількість дітей із задовільним і добрим рівнями розвитку вербального інтелекту.

Таблиця 2

Рівні розвитку вербального інтелекту ($\% \pm m$)

Клас	Рівні інтелекту			
	Високий	Добрий	Задовільний	Незадовільний
Перший клас	$53,6 \pm 4,1$	$25,2 \pm 3,5$	$15,2 \pm 2,9$	$6,0 \pm 1,9$
Другий клас	$71,1 \pm 3,3$	$21,9 \pm 3,0$	$5,9 \pm 1,7$	$1,1 \pm 0,8$
Третій клас	$78,3 \pm 3,0$	$13,8 \pm 2,5$	$3,7 \pm 1,4$	$4,2 \pm 1,5$

Дані, отримані в результаті проведення методу соціометрії, представлені в таблиці 3.

За критерієм соціальних статусів можна відзначити таке: у першому класі більше всього дітей одержали статус «ті, кому віддають перевагу» ($61,6 \pm 3,7$)%, а також найменше дітей одержали статус «ті, якими нехтують» ($11,0 \pm 2,4$)%.

У другому класі, в порівнянні з першим, зменшується кількість «тих, кому віддають перевагу» ($37,2 \pm 3,6$)%, і збільшується кількість «тих, якими нехтують» ($43,7 \pm 3,7$)%.

У третьому класі, в порівнянні з другим класом, можна відзначити тенденцію до збільшення кількості «тих, кому віддають перевагу» ($51,3 \pm 3,7$)%, зменшується кількість «тих, яких зневажають» – ($20,3 \pm 2,9$)%, але збільшується кількість тих, якими нехтують – ($17,1 \pm 2,8$)%.

Таблиця 3

Соціальні статуси ($\% \pm m$)

Клас	Зірки	Ті, кому віддають перевагу	Ті, яких зневажають	Ті, якими нехтують
Перший клас	$5,8 \pm 1,8$	$61,6 \pm 3,7$	$21,5 \pm 3,1$	$11,0 \pm 2,4$
Другий клас	$6,6 \pm 1,8$	$37,2 \pm 3,6$	$43,7 \pm 3,7$	$12,6 \pm 2,5$
Третій клас	$11,2 \pm 2,3$	$51,3 \pm 3,7$	$20,3 \pm 2,9$	$17,1 \pm 2,8$

Дані, отримані в результаті проведення методики визначення мотивації, представлені в таблиці 4.

За показником реально діючої мотивації: з першого по третій класи практично відсутня зовнішня й ігрова мотивація. Мотив одержання високої оцінки поступово втрачає своє значення. Втрачає своє значення і позиційний мотив. Практична відсутність позиційної мотивації може свідчити про те, що позиція школяра втрачає свою актуальність. З першого по третій клас збільшуються показники соціальної і навчальної мотивації. Те, що зростає кількість дітей з навчальною мотивацією, є позитивним показником. Адже це лише навчально-соціальні, а не пізнавальні мотиви.

Таблиця 4

Реально діюча мотивація ($\% \pm m$)

Клас	Зовнішній мотив	Навчальний мотив	Ігровий мотив	Позиційний мотив	Соціальний мотив	Мотив високої оцінки
Перший клас	$1,3 \pm 0,9$	$35,1 \pm 3,9$	$1,3 \pm 0,9$	$5,3 \pm 1,8$	$31,1 \pm 3,8$	$25,8 \pm 3,6$
Другий клас	$0,5 \pm 0,5$	$41,5 \pm 3,6$	$1,6 \pm 0,9$	$1,1 \pm 0,7$	$36,2 \pm 3,5$	$19,1 \pm 2,9$
Третій клас	0,0	$42,2 \pm 3,7$	$1,7 \pm 1,0$	$2,2 \pm 1,1$	$36,7 \pm 3,6$	$17,2 \pm 2,8$

Таблиця 5

Значущі відмінності за показниками психічного розвитку і соціально-психологічної дезадаптації між першим, другим і третім класами за t-критерієм Ст'юдента

Показники	Порівнювані класи	t-критерій*	Показники	Порівнювані класи	t-критерій
Невербальний інтелект	1-3	-2,8	9.«Невгамовність»	1-2	-3,3
				2-3	-2,0
Вербальний інтелект	1-2	-4,1	10. «Емоційна напруга»	1-3	-4,96
	1-3	-5,1		2-3	-3,98
1. «Недовіра до нового»	1-2	-7,3	11.«Невротичні симптоми»	1-3	-2,8
	1-3	-6,4		1-2	-2,1
2. «Депресія»	1-2	-4,6		2-3	-3,1
	1-3	-5,7		1-3	-4,7
4. «Тривожність стосовно дорослих»	1-2	-4,4	12.«Несприят. умови середов.»	1-3	-3,1
	1-3	-4,7	13.«Сексуальний розвиток»	2-3	-2,9
5. «Ворожість стосовно дорослих»	1-2	-3,5		1-3	-2,5
	2-3	-2,9	14. «Розумова відсталість»	2-3	-3,1
	1-3	-5,2		1-3	-2,9
6. «Тривога стосовно дітей»	1-2	-3,4	15. «Хвороби й органічні порушення»	1-2	-2,8
	1-3	-3,8		1-3	-3,2
7.«Асоціальність»	1-2	-3,8	Коефіцієнт дезадаптації	1-2	-5,0
	2-3	-2,8		2-3	-3,8
	1-3	-5,6		1-3	-7,6
8. «Ворожість стосовно дітей»	2-3	-2,7			
	1-3	-2,8			

* - відміни значущі, якщо $t > |2|$; наявність знаку (-) перед коефіцієнтом свідчить, що відповідний показник у старшому класі більш виражений.

За даними карти спостережень Д.Стотта, ступінь дезадаптації учнів постійно зростає в межах молодшої школи (таблиця 5). Зафіксовано наявність значних відмінностей коефіцієнту дезадаптації між першими та другими, другими та

третіми, першими та третіми класами.

У другому класі, порівняно з першим, зросли такі показники: рівень виявлення «недовіри до нового», «депресії», «тривожності стосовно дорослого», «ворожості стосовно дорослого», «тривоги стосовно дітей», «асоціальності», «невгамовності», «невротичних симптомів», «хвороб та органічних порушень».

У третьому класі, порівняно з другим, зросли такі показники: «ворожість стосовно дорослих» та «ворожість стосовно дітей», «невгамовність» й «асоціальність», «емоційна напруга» та «невротичні симптоми», «розумова відсталість» і «сексуальний розвиток».

У межах молодшої школи зросли такі показники: «тривожність стосовно дорослих», «ворожість стосовно дорослих», «тривога стосовно дітей», «ворожість стосовно дітей», «недовіра до нового» та «депресія», «асоціальність» та «невгамовність», «емоційна напруга» та «невротичні симптоми», «несприятливі умови середовища», «сексуальний розвиток», «розумова відсталість», «хвороби й органічні порушення» і рівень дезадаптації.

У межах молодшої школи значно зростає вербальний інтелект учнів. Меншою мірою зростає рівень невербального інтелекту.

Значне місце в структурі мотивації посідають навчальний та соціальний мотиви.

У цій віковій динаміці відзначається погіршення відносин між дітьми, зменшується кількість «тих, кому віддають перевагу», і виявляється досить великою кількістю зневажених і знехтуваних дітей (від 33% до 56 %); погіршення ставлення дітей до дорослих, погіршення емоційного стану дітей. Негаразди системи відносин призводять до утворення невротичних і соматичних симптомів.

Таким чином, навчальний процес має закономірний результат у вигляді зростання вербального і невербального інтелекту, але організація навчального процесу призводить до дисгармонії відносин між дітьми і дорослими, до зростання астенізації дітей і такого рівня збудженості, який перешкоджає формуванню посидючості й організованості дітей. Підсумком впливу цих обставин є погіршення загального рівня адаптації до умов навчання в початковій школі. Ми відзначаємо

деяке покращення лише когнітивного та мотиваційного компонентів шкільної дезадаптації. Поведінковий і комунікативний компоненти шкільної дезадаптації впродовж навчання у початковій школі значно погіршуються.

Отримані в межах дослідження дані дозволяють зробити такі висновки.

1. У тих умовах, у яких ми проводили дослідження, нормальної адаптації дітей до школи не зафіксовано.
2. Помітно від класу до класу зростають фактори дезадаптації
3. Ці фактори не можна трактувати як відсутність кваліфікації педагогів. Ці недоліки визначаються змістом і методами навчання, що традиційно не враховують психологічні особливості дітей молодшого шкільного, і насамперед шестирічного віку. Такий висновок підтверджується багаторічними дослідженнями системи розвивального навчання [7,8]. Зміна змісту й методів навчання сприяє розвитку інтелекту й формуванню особистості дитини на основі психологічних закономірностей розвитку особистості в молодшому шкільному віці. Отже, проведене дослідження в умовах реформи школи має важливе педагогічне й соціальне значення.

Подальше дослідження шкільної дезадаптації, на наш погляд, може бути пов'язане з виявленням психологічних особливостей адаптації дітей до середньої школи.

Література :

1. Астапов В.М., Микадзе Ю.В. Психология детей с отклонениями и нарушениями развития. - СПб., Питер, 2001. - 384с.
2. Вострокнутов Н.В. Школьная дезадаптация: ключевые проблемы диагностики и реабилитации// Школьная дезадаптация. Эмоциональные и стрессовые расстройства у детей и подростков. М., 1995. С. 8-11.
3. Санникова О.П., Кузнецова О.В. Результаты апробации оригинального тест-опросника социальной адаптивности. Вісник ХНУ.Сер. «Психологія», 2002, №550, с.211 – 214.
4. Бугрименко Е.А., Лендберг А.Л., Поливанова К.Н., Сумкова Е.Ю. Готовность детей к школе: диагностика психического развития и его неблагоприятных

моментов. Методические разработки для школьного психолога. М., 1989, с.45-47.

5. Переслени Л.И., Чупров Л.Ф. Экспресс-диагностика отклонений в умственном развитии младших школьников // Вопросы психологии, 1989, №5
6. Рабочая книга школьного психолога / Под. ред. И.В.Дубровиной. – М., 1991, с.168–178.
7. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. М.: Дом педагогики, 1996, С. 203.
8. Дусавицкий А.К. Развивающее образование: теория и практика. Статьи. Харьков, 2002, С.172.

The paper deals with the problem of school disadaptation. There is behavioral, motivational, cognitive and communicative components of school disadaptation allocated. The research results which subjects are the degree and dynamics of school disadaptation in junior school age are analysed.

Ключевые слова: школьная дезадаптация, младший школьный возраст, компоненты школьной дезадаптации, вербальный интеллект, невербальный интеллект, социальный статус, реально действующая мотивация, коэффициент дезадаптации.

Key-words: school disadaptation, junior school age, school disadaptation components, verbal intelligence, nonverbal intelligence, social status, actual motivation, disadaptation coefficient.